
KÖNYV, KÖNYVTÁR, KÖNYVTÁROS

---

17. évfolyam 7. szám

2008. július

Tartalom

<i>Könyvtárpolitika</i>	
Gáborjáni Szabó Botond: Biblia és olvasás	3
Tószegi Zsuzsanna: Mit kell tudnia ma egy könyvtárosnak? Az informatikus könyvtárosok szakmai kompetenciái	17
<i>Műhelykérdések</i>	
A megyei könyvtári híradókról	
Takáts Béla: Kaptár – Jász-Nagykun-Szolnok megye könyvtárainak hír- adója	26
Nagy László: A Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár újjáépítése ...	31
Balla Ildikó: Praktikumok, tippek időszaki kiadványok kezeléséhez	38
<i>Memento</i>	
Szász Péter: Szentmihályi János születésének 100. évfordulóján	55
<i>Könyv</i>	
Pogány György: Jókai könyvtára	58

From the contents

Botond Gáborjáni Szabó: The Bible and reading (3);
Zsuzsanna Tószegi: What should a librarian know today? Professional competencies
of librarians and information specialists (17);
Ildikó Balla: The management of serials (38)

Cikkeink szerzői

Balla Ildikó, a Debreceni Egyetem Informatikai Karának PhD-hallgatója; *Gáborjáni Szabó Botond*, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának igazgatója; *Nagy László*, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár igazgatója; *Pogány György*, a pilisi Kármán József Városi Könyvtár igazgatója; *Szász Péter*, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár munkatársa; *Takáts Béla*, a szolnoki Vereseghy Ferenc Könyvtár és Művelődési Intézet igazgatóhelyettese; *Tószegi Zsuzsanna*, a Magyar Szabadalmi Hivatal elnöki főtanácsadója, a Kaposvári Egyetem tanára

Szerkesztőbizottság:

Bartos Éva (elnök)

**Biczák Péter, Borostyániné Rákóczi Mária, Győri Erzsébet,
Kenyéri Kornélia, Poprády Géza**

Szerkesztik:

Bartók Györgyi és Mezey László Miklós

A szerkesztőség címe: 1827 Budapest, I. Budavári Palota F épület – Telefon: 224-3791; E-mail: 3k@oszk.hu;
Internet: www.ki.oszk.hu/3k

Közreadja: a Könyvtári Intézet

Felelős kiadó: **Bartos Éva**, a Könyvtári Intézet igazgatója

Technikai szerkesztő: **Korpás István**

Borítóterv: **Gerő Éva**

Nyomta a NALORS Grafikai Nyomda, Vác

Felelős vezető: **Szabó Gábor**

Terjedelem: 5,7 A/5 kiadói ív.

Lapunk megjelenését támogatta az

Oktatási és Kulturális Minisztérium

Nemzeti Kulturális Alap

Terjeszti a Könyvtári Intézet

Előfizetési díj 1 évre 4800 forint. Egy szám ára 400 forint

HU-ISSN 1216-6804

OKM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Gáborjáni Szabó Botond

Biblia és olvasás*

Európa és a Biblia

A görög eredetű Biblia kifejezés könyvekre utal, többes számban, mert művek sokaságát foglalja magában. Legrégibb szövegrészei több mint háromezer éve íródtak, de ennél korábbi szájhagyományt is megörökítenek, ezért az ókori keleti, egyiptomi, mezopotámiai párhuzamokra tekintettel sem túlzás e könyv kapcsán „az emberiség kollektív emlékezetének” említése. A héber, arám és görög nyelven keletkezett iratok sokrétűsége, műfaji és tartalmi gazdagsága is kivételes, költeményektől, énekektől, közmondásoktól törvényszövegeken, genealógiai felsorolásokon, történeti leírásokon, prófétai jövendöléseken át imádságokig, levelekig terjed. Milyen szerepet játszott ez a könyv, a keresztény hit fő forrása Európa „születésekor”?

Ha a Mediterráneum térképén a keresztény patriarchák első székhelyeire tekintünk – Alexandria, Jeruzsálem, Antiochia, Róma és Konstantinápoly városára –, e metropoliszok jellegzetességei jól szemléltetik, miért beszélhetünk Európa zsidó–keresztény és görög–latin gyökereiről. Nagy Sándor utódainak birodalmában a diaszpóra zsidósággal együtt számos keleti nép vette át a görög nyelvet és kultúrát, de még a Rómában feltárt zsidó és keresztény katakombák feliratainak 70 százaléka is görög nyelvű volt. A hellenisztikus birodalmak bukása után Rómának sikerült tartós világbirodalmat létrehoznia (Achaia és Judaea is római provinciává lett), így az ószövetségi gyökérből eredő, a hellenizmus kultúrájával összefonódó kereszténység a Római Birodalomban vált egyetemessé, azaz katólikussá. Az ősegyház székhelyének pusztulását, Jeruzsálem lerombolását követően (Kr. után 70-től) már Rómát, a birodalom fővárosát tekintették a kereszténység központjának,¹ jóllehet a hívek a „mennyei Jeruzsálem” váradalmában éltek. A vázolt összefüggések illusztrálására talán Pál apostol életútja a legbeszédesebb, aki Tarzusban, egy római fennhatóság alá került görög városállam zsidó diaszpórájában nevelkedett, és Rómában halt mártírhalált. Azokról a zsidó iratokról, melyeket a keresztények Ószövetségnek tekintenek, római polgárként, az Újszövetség nyelvén, görögül tanította, hogy „*a teljes írás Istentől ihletett*” (2Tim 3,16).

---

* A tanulmány – amelyet a Biblia éve alkalmából közlünk – teljes terjedelmű, magyarázó jegyzetekkel kiegészített változata publikálás előtt áll.

Nagy Konstantin (aki a roskadozó birodalmi központ helyett jó érzékkel hozta létre a róla elnevezett „Új Rómát,” az ezer éven át fennmaradó Konstantinápolyt) a kereszténység mellett is reálpolitikusként döntött. Egyik döntő ütközete előtti látomása, amely szerint a kereszt jelében győzni fog, valóban a császári trónra segítette, mert annak a ténynek a felismerésén alapult, hogy az új vallás ereje áthatotta a birodalmat.² Olyan ideológiának bizonyult, amely nem csupán szétfe-szítette az etnikai, társadalmi és egyéb korlátokat, arra is alkalmas volt, hogy egyesítsen, hogy rendező elvként szolgáljon. Ahogyan Pál apostol tanította: „*Krisztusban nincs zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok.*” (Gal 3,28.)

A Palesztinából származó, zsidó hagyományokat átlényegítő kereszténység vi-szonylag gyorsan latinizálódott, a II. század végén már feltűntek az első latin nyelvű keresztény iratok. A nyelvi fordulat legékezebb bizonyítéka Szent Jeromos (Hie-ronymus) bibliafordítása volt, amelynek köszönhetően az európai népek a latin Vul-gatából ismerhették meg a zsidóság és a kereszténység szent iratait, az egyetemes kultúra egyik fundamentumát. Hatása azért is felbecsülhetetlen, mert a különböző népeknek azonos vallási, kulturális, erkölcsi, és mentalitásformáló ösztönzéseket adott, amelyek évszázadokon át meghatározták Európa külső kereteit és művelő-désének belső folyamatait, azonos irányban befolyásolva a földrész társadalmát. A Szentírás volt az „Orbis Christianus” elvi alapja és éltetője, a nemzeti kultúrák ter-mékenyítője, mert a keresztények hite szerint Isten „kijelentését”, testamentumát, törvényeit, üdvözítő szándékát, a világmindenség eredetét, az emberiség múltját és jövődjét egyaránt magában foglalta. Amint egy XVI. századi magyar reformátor össze-gyűjtötte: „*Miképpen testamentomnak neveztetik az az könyv és levél, melyben az megholt ember az ű fiainak és barátinak vallotta és hadta életében az ű jövait ... azonképpen az egész Szentírás Istennek testamentomának méltán neveztetik, mert abban az Isten mind önnönmagát, s mind akaratját megjelenti, ígéretet teszen és hagyja az ő anyaszentegyházának minden ű lelki és örökké való jövait, az megbéké-lést, bűnbocsánatot, igazságot és örök életet ... Az Ótestamentom nem egyéb, ha-nem Istennek az Atyákkal tött kötése az Messiás felől ... Az Újtestamentom pedig az Istennek gazdag kegyelmének kiáradása az Krisztusban ... Ez az frigy neveztetik ... továbbá evangéliumnak is, azaz örvendetes izenetnek*”³

A biblikus műveltség terjedése

A latin nyelv nem csupán túlélte az Imperium Romanum bukását, de a birodalom dicsőségének „restaurálására” törekvő keresztény országok közvetítő nyelveként egészen a XVIII. századig uralta a kontinens közigazgatását, egyházi, oktatási és tudományos életét. Az írásbeliséggel kapcsolatos funkciók évszázadokon át egyhá-zakhoz kötődtek, az oktatás egyházi kötelesség és egyben egyházi „belügy” volt egészen a felvilágosult abszolútizmusig. Egy-egy templomépület a maga fizikai valóságában is a települések központjába, szakrális és egyéb vonatkozásban szintén az élet középpontjába került. A Szentírás szövege a szélesebb tömegek számára eleinte főként egyházi szertartások során, a liturgiában kelt életre. Rónay György szavaival „*a liturgia a középkori ember életének nagy szabályozója ... nem egyéb, mint Krisztus történetének és ószövetségi előképeinek egyetlen esztendő keretébe*

való drámai belesűrítése. A templomban tehát ... évről évre lejátszódott a krisztusi dráma magja köré csoportosítva a bibliai történet.”⁴ A teljes Biblia a korai századokban nemcsak költséges volt, de méretei miatt nehezen kezelhető is. Egyes szakaszait (először a vásár- és ünnepnapokhoz kapcsolódó részeket) a liturgikus könyvek tették ismertté.

Egyházi előírások gondosan szabályozták a bibliai szövegek templomi szerepét, kialakították a felolvasandó Ó- és Újszövetségi részek optimális arányát. Ugyancsak részletes előírások foglalkoztak a szerzetesek szertartások, étkezés vagy lelki gyakorlat alatti, illetve az egyéni, csöndes elmélkedéshez kapcsolódó magánjellegű bibliaolvasásának szabályozásával. A kolostorok közösségeiben tovább éltek az olvasás ősi, hangos és félhangos változatai. Három alaptípust különböztettek meg: „*a csöndben il silentio végzett olvasást, a murmurationak vagy ruminacionak nevezett félhangos dínnyögéssel kísért olvasást ... végül a hangos olvasást, amely, akárcsak az antikvitásban ... közel állt a liturgikus recitáláshoz és az énekléshez.*”⁵ Az Európát átszövő kolostorok hálózata a latin írásbeliséggel együtt a klasszikus kultúrát is átmenekítette. A szerzetesi közösségek azonban elsősorban a Bibliát olvasták mindennapi szellemi táplálékként, az evangéliumi üzenetet, amelyet személyre szóló parancsként értelmeztek. Szent Benedek Regulája naponként jelentős időt, legalább két órát rendelt olvasásra, a szerzetesek emellett a százötven zsoltárt is minden héten végig énekeltek.⁶ Ez a rendszeresség és elmélyültség kimagasló szövegismeret-hoz juttatott, igen gyakran Szentírás hosszabb részeinek memorizálását eredményezte. A szerzetesek meditatív olvasása az imádság alapvetése, tulajdonképpen az imádság része volt. Nagy Szent Gergely számára „*az olvasás ... a szöveggel folytatott dialógust*” jelentette, mert „*csak a Bibliával szóba elegyedve juthatunk el a felszín mögött elrejtett gondolatokhoz.*”⁷ A keresztény hermeneutikában (szövegek, főként a Biblia magyarázatával, a lehetséges jelentéstartalmak elvi kérdéseivel foglalkozó tudományban) igen korán elkülönülnek a különféle allegorikus, tipológikus, szimbolikus olvasásmódok, elváltak egymástól a szó szerinti, a történeti, az erkölcsi és a jelképes jelentésrétegek. A teológusok mind az Ó,- mind az Újszövetségben igyekeztek feltárni a másik Testamentumra vonatkozó utalásokat.⁸

A Biblia Európa egyik legfontosabb, talán a legfontosabb szellemi tápláléka volt egészen a XVIII. századig. Az írástudatlanokhoz a templomban hallható Ige mellett (évszázadokkal Comenius *Orbis Pictusa* és a szemléltető oktatás „felfedezése” előtt) lélekemelő vagy elrettentő képek vitték közel üzenetét (faragványok, freskók, szobrok és oltárképek, esetleg Biblia Pauperumok ábrái). A templomi gyakorlatnak köszönhetően azonban a Biblia tartalma és szellemisége már az első nemzeti nyelvű fordítások kinyomtatása, tehát a Szentírás tömeges elterjedése előtt széles körben ismertté vált. Népszerűsítése terén Magyarországon még a XVII. század elején is szerepet játszottak a templomokban és azokon kívül énekeltek, olykor vásárokon és lakodalomban is előadott bibliai históriák, amelyek a régi magyar hősi énekek hagyományait elevenítették föl, máskor ismert középkori dallamok könnyítették befogadásukat.⁹ Hasonló jelenségekkel Európa-szerte találkozhatunk: a jelenkori passiójátékok bibliai témájú középkori színjátékok százainak emlékét őrzik.

A leghatékonyabb ismeretközvetítő azonban a kezdetektől az iskola lehetett, amely az egyház veteményes kertje volt („seminarium ecclesiae”). Az iskolán belül a filozófia, a teológia előrehaladását segítő szolgálóleány szerepét játszotta. Mit jelent ez a számtalanszor hallott mondat? Nem mást, minthogy a műveltségre

vágyó keresztény embernek alaposan fel kellett vértéznie magát a hittudomány művelése érdekében, mert a keresztény tudományhoz a hét szabad művészet és a filozófia elsajátítása után vezetett út. Már a híres alexandriai katekhéta iskola szellemi irányítói hasonló álláspontot képviseltek, majd Hrabanus Maurus is megerősítette, hogy a tudás akkor értékes, ha azt a tudományt segíti, „*melynek mindent kimerítő foglalatra a Szentírás.*”¹⁰ Szent Ágoston *De doctrina Christiana* című művében szintén abból a szempontból elemzi a különféle tudományágakat, hogy azok mennyiben szolgálják a Szentírás megértését. Ez a gondolat a felvilágosodás koráig jellemzi az európai nevelés fő irányát. Az üdvösség, az örök élet a szekularizáció kiteljesedéséig a társadalom központi kérdése volt. A bibliaolvasás célja és legfőbb értelme éppen a lelki üdvösség megszerzése volt, és ez a végső cél évszázadokon át ösztönözte az iskolát. Már az írás-olvasás elemi tanításában szerepet kapott a *Zsoltárok könyve*, amely „*a gyermekek első olvasmánya és másolási feladata*” volt.¹¹ Híres egyetemek professzorai tagolták részekre a Szentírás könyveit, írták az első kommentárokat és konkordanciákat – a bibliai kifejezések betűrendes mutatóit. Az „ad fontes” elvét követő humanisták azonban nem érték be a latin verzió elemzésével, az eredeti nyelvek felé fordultak. Törekvésük az oktatási struktúrára is visszahatott, Lorenzo Valla és Erasmus hatására létesült a bibliai „szent nyelvek” tanulmányozására a Collegium Trilingue Lovaniense vagy a Collège de France.¹² A biblikus képzést a humanisták módszerei alapján mélyítette el a Sola Scriptura alapelvét valló reformáció. Melanchthon egyenesen a teológia előcsarnokának nevezte a filológiát, Luther szintén azt kívánta, hogy „*a művelt ember a Bibliát azokon a nyelveken olvassa, melyeken az Isten kinyilatkoztatta magát.*”¹³ Comenius összegzése szerint „*Sohase szűnjön meg a nevelés arra törekedni, hogy a gyermek állandóan érezze az örökkévalósággal való összefüggését ... A legelső és legfontosabb, ami ezt a végcélt szolgálja, a Szentírás. Ez legyen minden keresztény iskola alfája és omegája.*”¹⁴ A reformáció következményei, a nemzeti nyelvű bibliafordítások sokasodása, az anyanyelvű liturgia, és ezzel egyidejűleg a kor nagy technikai vívmánya, a nyomdászat hatékonyan segítette e szándék beteljesedését.

Biblia, könyv, nyomtatás

A kereszténység igényei nemcsak ösztönözték az írásbeliség terjedését, de formai értelemben is változást hoztak a könyvkultúrában. A könyvtekercseket felváltó, mai könyvhöz hasonló, lapozható kódex a rómaiak találmánya volt, és éppen akkor jelentkezett, amikor az első latin nyelvű keresztény iratok feltűntek. A görög világban az új forma áttörése három évszázaddal később következett be. A kódex előnyei közé tartozott a gazdaságosság, olcsóság (a lap mindkét oldalára írhattak), a könnyebb áttekintés és a jobb visszakereshetőség, illetve a terjedelmesebb szövegek könnyebb kezelése. Az új irodalom és a hagyományos „tekerckultúra” útjai elváltak, a keresztények formai választása azonban csak a Szentírás szövegére vonatkozóan volt kizárólagos érvényű, miközben a világi tartalmú könyveket tekerck formájában is használták.¹⁵ Az iménti jelenség ellenpróbája is meggyőző: a második századból fennmaradt 870 kódex között mindössze 14 olyan példány létezik, amely nem keresztény iratot tartalmaz.

Európának volt olyan időszaka – a korai középkorban – amikor kizárólag egyházi közegben keletkeztek könyvek. Arra is ismerünk példát, hogy kifejezetten a kereszténységnek és a bibliafordításnak köszönhető egyes népek írásbelisége. A Krisztus utáni IV. században Ulfilas (Wulfila) görög és latin betűk felhasználásával alkotta meg a nyugati gótok ábécéjét, majd a Biblia jelentős részét lefordította. Az V. században Örményországban, a világ első keresztény államában egy Mesrop nevű szerzetes szintén a bibliafordítás érdekében alkotta meg az örmény ábécét, majd később a grúz írásjeleket, a grúz Biblia lefordításához. Hasonló szerepük volt Cirill és Method szerzeteseknek a szláv népek történetében. A latin írásbeliséget és a könyv-formát a magyarság is a kereszténység felvételével vette át. Legkorábbi írott forrásunk az Evangélium vasárnapokénti hirdetéséről,¹⁶ a Biblia liturgiai szerepéről az 1114. évi esztergomi zsinatról maradt ránk, a templomi szertartásokon való részvételt azonban már Szent István I. törvénykönyve előírta. A liturgia a bibliai olvasmányokkal együtt latin nyelvű volt, az evangéliumot a prédikáció keretében előszóban fordíthatták, azaz „magyarázták” a híveknek. A magyar bibliafordítás folyamata tehát a szóbeliségben kezdődött. Az anyanyelvű bibliai szövegek iránti igény természetesen egyházi részről is felmerült, először a latinul kevésbé tudó apácáknál.

Napjainkig sokan, számos alkalommal vélekedtek úgy, hogy a Biblia az a kiadvány, amely a világon a legtöbb nyelven, a leggyakrabban, a legnagyobb példányszámban jelent meg. Egyáltalán nem véletlen, egyértelműen jelzi a tömeges igényeket, hogy Gutenberg néhány aprónyomtatvány után (üzleti megfontolásból is) a Szentírást kiadását választotta találmánya sikerre vitelére. Az Ősnyomtatványok Világkatalógusa szerint az 1450-es évektől a század végéig megjelent különféle bibliakiadások száma meghaladja a kétszázat, a teljes Vulgata kiadások száma is kilencven fölött van.¹⁷ 1526-tól gyors egymásutánban követték egymást a reformáció ösztönzésére született holland, zürichi német, olasz, genfi francia és angol fordítások, „*de még ennél is lenyűgözőbb az a kiadói struktúra, amely a Biblia megjelenése kapcsán jött létre... Luther német Bibliája több mint 400 teljes vagy részleges kiadásban jelent meg 1546-ban bekövetkezett haláláig.*”¹⁸ Az iméntiek értelmében az sem lehet véletlen, hogy az első teljes egészében magyar nyelvű könyv, amelyet külföldön nyomtattak, és az első magyar nyelvű, Magyarországon kiadott könyv egyaránt bibliafordítás volt. A XVI–XVII. századi magyarországi nyomdák kutatója az anyanyelvű Biblia megjelentetésére irányuló törekvést tekinti a legfontosabb ösztönzőnek a hazai tipográfiák fejlődésében és terjedésében. Borsa Gedeon arra is felhívta a figyelmet, hogy az első hazai műhely, amely folyamatosan üzemelt, az a kolozsvári officina volt, amely a teljes magyar Biblia kiadását tűzte célul, és tervét nagyrészt (hat könyv kivételével) teljesítette is.¹⁹

„A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században”

Bő két évtizede élénk visszhangot keltett Péter Katalin alfejezetünk címében is idézett előadásával, amely a nemzetközi szakirodalomban dúló vitákat továbbgondolva törekedett korábban megkérdőjelezhetetlen tételek cáfolatára.²⁰ Mivel fontos kérdéseket leegyszerűsített, sokakat készített válaszra, így az eszmecsere

ma is egyenesen a kérdés lényegéhez, neuralgikus pontjaihoz vezet. A „vitaindító” szerint a bibliafordító Luther feladta eredeti programját, elrettent a német parasztháború rajongóinak szektás szövegértelmezéseitől, ettől kezdve a katekizmust, „a tanulatlanok Bibliáját” részesítette előnyben. Kétségtelen, hogy az a Luther – aki szerint „*egy egyszerű laikus a Szentírással felfegyverkezve felette áll a Biblia nélküli pápának vagy bíborosnak*” – módosított korábbi álláspontján. A magyarországi helyzetet ezzel szemben úgy összegzi a szerző, hogy a hazai protestánsok „*megőrizték ugyan a bibliaolvasás mindenkinek szóló erasmusi programját, de nem hajtották végre.*” A válaszcikkek szerint a protestáns vezéregyéniségek valóban felléptek a szeparatizmusba torkolló önkényes bibliamagyarázat ellen, és biblikus alapon hangsúlyozták az ígehirdetés, a lelkesi igemagyarázat szükségességét, ez azonban egyáltalán nincs ellentétben a Biblia egyéni olvasásával, amelyet soha és egyáltalán nem elleneztek.²¹ Az anabaptista bibliamagyarázók hatására, korai álláspontjukhoz képest Zwingli, Kálvin és Béza esetében is fokozott óvatosság érzékelhető. Eleinte az egyetemes papság elvéből levezethető abszolút szabadságot hirdették (hogy minden alázatos keresztény képes az evangélium helyes értelmezésére), később a protestáns vezetők is gyakran hangsúlyozták a képzett teológusok kulcsszerepét, de ez a fordulat nem változtatott álláspontjuk lényegén. A magyar reformátorok közül többen idézték Chrisostomust, aki a Bibliát a „*lélek orvosságának*” nevezte, Káldy György szintén a legjobb gyógyszerhez hasonlította a Szentírást, de tudatában volt annak, hogy a felkészületlenek kezében minden gyógyszer méreggá válhat. Bár naponként éltek vele, Szentírást sem a reformáció előtt, sem utána nem tekintették „*könnyű falatnak.*” Kálvin maga is „*vaskos héjú kenyérnek*” mondta egy prédikációjában, és Pál apostol tanításaira hivatkozva hirdette, hogy „*nem elegendő, ha ki-ki magányosan olvas ... az is szükséges, hogy ... a prédikációt hallgassuk.*”²²

A magyar reformáció jelentős alakjai azonban kivétel nélkül ugyanabban a szellemben szóltak a kérdéstről, mint az 1563-as Tarcaltordai Hitvallás: „*Valaki a szent könyveknek olvasását az emberektől megtiltja, tudja meg, hogy azoktól minden bizonyos vigasztalásnak és idvességnek reményét elveszi.*”²³ Melius egyenesen átkozta azokat, akik tiltották a laikusok bibliaolvasását, de Károlyi Gáspár is egyértelmű véleményt nyilvánított: „*olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok.*”²⁴ A reformáció századában kétség kívül hatalmas akadályok tornyosultak a Biblia tömeges, egyéni használata útjában, de egyáltalán nem a reformátorok aggodalmai akadályozták a Szentírás szélesebb körben való terjedését. Az ügyet először a lassan készülő hazai fordítások, a megfelelő nyomdák hiánya, a megfizethetetlenül magas árak, az alacsony példányszámok késleltették, legfőképpen az írni-olvasni tudó népeség csekély aránya lehetetlenítette el, az eddigiek háttérben pedig a három részre szakadt ország leírhatatlan nyomorúsága, létbizonytalansága található. A felsorolt tényezők oda vezettek, hogy a reformáció századában az elesettebb lelkészek a középkori papsághoz hasonlóan működtek: Bibliájuk maguknak sem lévén, kivonatokkal álltak szószekekre. Melius ingerülten foglalt állást a perikóparendszer továbbélésével szemben: „*a kivonatok mormolása és ismételtetése restekké és tudatlanokká, mintegy röghöz kötöttekké teszi a pásztorokat.*”²⁵ Az említett hiányosságok következtében a Vizsolyi Biblia megjelenése után sem ritka, hogy a lelkesi kar képzetesebb, nyugati egyetemeken tanult tagjai külföldi bibliakiadásokkal a

kezükben, a textust a szószeiken lefordítva prédikáltak. Különös módon, a hagyományos liturgiai elemek továbbélése szintén hátráltatta a teljes Biblia térnyerését. Czeglédi Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy a reformáció előtti liturgiából megőrizték a gyülekezetek által megszokott biblikus részleteket, noha kétségtelven döntő változás jele volt, hogy ezeket már (a zsoltárokkal és a „deák himnuszokkal” együtt) magyarul énekelték, de a folytonosság jeleként a gregorián dallamokat is megőrizték. Így történhetett, hogy hazánkban csak a XVII. századi puritánok teremtették meg az írástudás arányaihoz képest „tömeges” bibliahasználat feltételeit, majd fokozatosan eltüntetve a perikóparendszer nyomait, a teljes Szentírást a közösség és a családok életének középpontjába helyezték. A protestantizmus változtatott ugyan a Biblia „szakralizált,” klérushoz kötődő felfogásán, de nem a reformáció általában, hanem annak puritán válfaja vitte igazán közel a laikusokat a Szentírás szövegéhez. Világiak intenzív bibliaolvasási szokásainak számos leírását ismerjük, gyakran közismert személyiségek, erdélyi fejedelmi családok esetében van írásos nyoma annak, hogy életük során nemritkán húszegynéhány alkalommal olvasták végig a Szentírást.²⁶ Emellett a családtagjainak, cselédeinek felolvasó gazda vagy gazdasszony irodalmi említésével is találkozhatunk. A Bibliával kialakított mindennapos kapcsolat igen könnyen változhatott az olvasás általános szenvedélyévé.

Felekezeti eltérések

Nicolaus de Lyra XIV. századi ferences szerzetes Vulgata kommentárjai olykor vitára készítették Luthert, de filológiai értelemben hozzájárultak a reformáció előkészítéséhez. Érzékelhető a kapcsolat egyes erasmista és protestáns bibliafordítók, sőt Erasmus és Luther munkái között is. A folytonosság csaknem ugyanolyan lényeges, mint az új elemek hatása. A kérdés azért is szót érdemel, mert a közvélekedés a mai napig szinte vizsgálódás nélkül kapcsolja a reformáció kezdeményezéseihez a Bibliával kapcsolatos eredményeket. Tény, hogy a protestantizmus kizárólag akkor tekintett érvényesnek bármiféle hittételt, ha az a Biblia alapján igazolható volt; mindent a Biblia „zsinórmértékével” kívánt mérni és mindent a Szentírás „próbakövével” vizsgált. Jellemzi a bibliahasználat elvi és gyakorlati jelentőségét, hogy a zürichiek Zwingli reformátori munkásságának kezdetét a perikóparendszer félretételétől, a „lectio continua”, a nemzeti nyelvű Szentírás folyamatos olvasásától és magyarázatától számítják. Luther fordítása azonban mégis csak a tizennyolcadik volt a németnyelvű Bibliák sorában... Ami a magyar bibliafordítások ügyének előmenetelét illeti, az egymást követő korai, kéziratos részfordítások között ugyanúgy kimutatható a folytonosság, mint ahogy a kódexek is hatottak a későbbi, nyomtatásban megjelent próbálkozásokra. Csapodi Csaba például a Jordánszky és Érdy kódex Pesti Gábor és Sylvester János kiadványaira gyakorolt hatását állapította meg.²⁷

A vallási reform (és a Szentírás gyors terjedése) sokat köszönhetett egy „kommunikációs forradalomnak,” a nyomdászat kiteljesedésével való időbeli egybeesésének.²⁸ Ezen a téren is a folytonosság jelentőségére utal, hogy Gutenberg találmánya kivétel nélkül ismert technikai részletek zseniális összekapcsolásán alapul, a kéziratok jellegzetességeit szorgosan utánzó nyomdászokban pedig csak két

generáció után tudatosult mesterségük eredetisége. Ráadásul a nagy tételben másoltató reneszánsz könyvkereskedők törték az utat, a „spekulációs céllal” előállított kéziratos műveket módszeresen reklámozták, és később együttműködtek a nyomdászokkal, gyakran maguk is nyomdászmuhelyt alapítottak.

A nemzetközi szakirodalom ma már elveti „*az írás vallásaként felfogott s a bibliai szöveg egyéni olvasásán alapuló protestantizmus, illetve a szó és hallás, tehát a papi közvetítés vallásának tartott katolicizmus*” szembeállítását.²⁹ A szóbeliség ugyanis soha nem szorult háttérbe a protestantizmusban sem, hiszen a biblikus tanítás szerint „*a hit hallásból van, a hallás pedig Isten igéje által*”³⁰. Az istentisztelet két fő alkotó eleme közül azonban a protestantizmus valóban az igemagyarázó szerepet, a katolicizmus pedig az eucharisziát hangsúlyozta jobban. Természetesen valamelyik alkotó elem eltérő hangsúlya a két változatban nem jelenti azt, hogy bármelyikük mellőzte volna a látható Igét (eucharisziát, az Úrvacsora sákramentumát), sem azt, hogy ne tekintené fundamentumának az írott és hallható Igét, a Szentírást.

Az eredendő különbségeket felerősítették a Tridenti Zsinat (1545–1563) határozatai, amelyek a Biblia mellett a tradíciót is szentesítették, majd a latin Vulgátát nyilvánították a Szentírás egyedüli autentikus változatának, kijelentve, hogy a „szentség eléréséhez nincs szükség a szent szövegek közvetlen tanulmányozására.”³¹ A tridenti szövegek még nem tiltották a laikusok bibliaolvasását és a nemzeti nyelvű fordításokat, sőt IV. Pius 1564-ben „tudós és jámbor” embereknek, püspöki engedéllyel jóváhagyta az anyanyelvű Biblia olvasását. VIII. Kelemen pápa viszont 1593-ban visszavonta a püspökök mérlegelési jogkörét, a nemzeti nyelvű Szentírás engedélyezését, így a bibliafordítások ezután a tiltott könyvek jegyzékére kerültek. Káldi György sorai magyar nyelven is megvilágítják a heves válaszreakció hátterét: „*Sokan ... azt felelik, hogy ők sem Lutherrel, sem Kálvinnussal nem gondolnak, hanem csak az egy Szentíráshoz tartják magokat, meg nem gondolván, hogy az Írásnak hamis értelméből származtak minden eretnkségek...*”³² XIV. Benedek csak százötven évvel később, 1757-ben engedélyezte a bibliafordítások használatát, addig a nép nyelvén a miséken is kizárólag akkor énekelhették az evangéliumot, ha „*magyarázat kísérte őket.*”³³ Egyes országokban, főként Itáliában és Spanyolországban kétszáz éven át csak a klerikusok latin Bibliái lehettek használatban. Ehhez az állapothoz képest hatalmas fordulatot hozott a gallikanizmus, a janzenisták és a Port-Royal-i iskola fellépése, akik minden katolikus erkölcsi kötelességének mondták a Szentírás olvasását. A francia püspökök ezután már a laikusok szabályozott és ellenőrzött olvasásának elvét támogatták. A helyzet fokozatosan enyhült, de a katolikus hívek és a Biblia kapcsolatának útjából meglehetősen későn, a II. Vatikáni Zsinat hatására hárult el minden akadály.³⁴

Bár Péter Katalin kétségbe vonta „*a Biblia olvastatása útján gyakorolt művelődéstörténeti hatást*” a XVI. századi Magyarországon, az anyanyelvű protestáns népszerűsítő kiadványok aranykorával kapcsolatban igen lényeges kérdésre irányította a figyelmet. Nem vizsgálta ugyanakkor a magyar könyvtermés biblikus összefüggéseit, többek között a bibliai széphistóriák arányát sem. A téma szempontjából egyáltalán nem mellékes, hogy Sylvester János társaihoz hasonlóan (Melanchthon szellemében) egyenesen Újszövetsége előkészítésének mondja nyelvтанát, Dévai Bíró Mátyás helyesírási tankönyvében pedig szintén a Bibliához vezető szándékairól szólt. A liturgia magyar vagy latin nyelvének döntő hatásán

túl, az oktatás (évszázadok távolából) jelentéktelennek tűnő sajátásaiból is jellegzetes felekezeti különbségek adódtak.

Napjainkban igen sokan a reformátusság etnikai összetételére vezetnek vissza a „kálvinizmus mint magyar vallás” XVIII. századi közhelyét. Kazinczy viszont azt írja: „A kálvinista Universalis nyelve a Magyar ... Én ennek forrását az Oskolákban találom.”³⁵ Ez az állítás meglehetősen merészen hat, mert a latin tanítási nyelv magyarra váltása református közegben is komoly nehézségekkel járt a XVIII. század végén.³⁶ Neveléstörténeti források mégis megerősítik Kazinczy állítását, Báróczi Sándor ráadásul részleteiben is pontosította a fogalom eredetét: „A kálvinisták mind magyarul tanulják keresztyéni leckéjüket ... úgy, hogy egész Magyarországon minden religiön való község a kálvinistákét magyar vallásnak nevezi.”³⁷ A diákságra is kötelező templomi szertartások mellett, a vallással kapcsolatos, igen komolyan vett stúdiumok számottevő része magyar nyelvű volt a reformátusoknál. (Természetesen ez nem vonatkozott a református főiskolák latinul oktató teológiai szakterületeire!) Az elemi ismereteket oktató (vernacularis, trivialis) népiskolákban egyébként felekezettől függetlenül magyarul folyt a katekézis, éneklés, írás, olvasás tanítása. A latin nyelv dominanciája a felsőfokú képzésre előkészítő iskolatípusokban kezdődött, ahol rövid előkészítés után felekezettől függetlenül mindenütt betiltották az anyanyelv használatát. Az 1777. évi Ratio Educationis szerint a kisgimnáziumokban például másfél év után volt tilos a magyar beszéd. Két tanévvel később ugyan, de a grammatisták osztályától ugyanígy volt ez a Debrecenhez kötődő református iskolákban is, viszont a képzésen belül számos olyan kivételtől tudunk, melyek jórészt a vallásneveléshez kapcsolódtak. A tanulókat ráadásul iskolán kívül is anyanyelvű bibliaolvasásra és könyörgéseik saját szavaikkal történő elmondására ösztönözték tanítóik. Sőt, a Biblia történeteit ismertető tankönyvek is magyar nyelvűek voltak! A debreceni Konzisztórium gyülekezetre és iskolára egyaránt vonatkozó, 1741-ben írott (hosszú évtizedekkel a magyar tanítási nyelv bevezetése előtti) pedagógiai munkálata szerint „a családban mindenki, elsőtől az utolsóig tanuljon meg olvasni és vegye kézbe a Szentírást, a tanulatlanokat pedig élő szóval és példamutatással kell oktatni. ... A Szentírás egyéni olvasását minden módon szorgalmazni kell.”³⁸ Az 1770-es debreceni Methodus azt is előírta, hogy a diákoknak néhány év alatt fejből kellett megtanulniuk Szenci Molnár Albert százötven zsoltárának valamennyi versét.

Írni és olvasni tudás

A Biblia széles körben való olvasásának a legfőbb akadálya *Magyarországon* „az írástudatlanság ... nyavalyája” lehetett, ahogyan ezt Misztótfalusi Kis Miklós Zsoltároskönyve előszavában olvassuk. Az elmúlt évtizedekben leginkább Tóth István György írásai hatoltak e kérdés sűrűjébe. A szerző elsősorban Vas megyei források vizsgálata nyomán igazít el, a csak olvasni tudó (írástudatlan), máskor csak harangozással és kántorkodással megbízott (tanítással nem foglalkozó) tanítók vagy nevüket időnként aláíró, máskor aláírás helyett keresztet rovó falusi bírúk világában, finoman árnyalva a félanalfabétizmus különféle átmeneteit. Adatai szerint 1697-ben a Vas megyei községek csupán 46 százalékában volt iskola, és a tanítók 16 százaléka maga sem tudott írni, csak olvasni. Az általa vizsgált XVII.

századi forrásokban összesen 70 falu 1600 lakója rajzolt keresztet hivatalos irat alá, míg negyven személy a nevét is aláírta.³⁹ A megyében még 1770-ben is csupán minden ötödik-hatodik gyermek, az iskolakötelesek mindössze 18,6 százaléka járt iskolába, de jelentős részük már azért sem tanulhatott meg írni, mert az iskolát csak télen látogatták, mindössze két-három éven át. Az ugyancsak erős katolikus többségű Moson és Sopron megyében viszont jóval kedvezőbb volt a helyzet.⁴⁰

A Vas megyei protestánsok 1732-es panaszos felterjesztését 46 faluból 72 fő jegyezte keresztel és mindössze ketten írták alá.⁴¹ Igaz, az észak-nyugati országrész vármegyéiben a törvények szerint csupán megyéenként kettő, ún. „artikuláris” helyen lehetett protestáns templom (következésképpen iskola is, az iskolaállítási joga ugyanis a vallásszabadság része volt). Rácz István XVIII. századi adatai a debreceni református egyházmegye 54 községéből elgondolkodtató összehasonlítási alapot kínálnak.⁴² A Debreceni Egyházvidék (mai kifejezéssel egyházmegye) a dunántúli protestánsoknál jóval sikeresebben védhette felekezeti jellegét, településeinek népessége 1828-ban is 89,2 százalékban volt református. Az 1785-ben kitöltött kérdőív tartalmazza a tanulók, a tankötelesek és a ténylegesen iskolába járók számát, a külön leányiskola meglétét, kiterjed a tananyag összetételére. A végső konklúzió értelmében a tanköteles gyermekek 62,4 százaléka látogatta az iskolákat, és a távolmaradók bizonyos része is töltött korábban egy-két évet a padokban. Ez az adat a néhány évvel korábbi Vas megyei 18,6 százalékos iskolalátogatáshoz képest valóban különös. Rácz István Debrecen városában 1770-ben 30 százalék körülire becsüli az analfabéták arányát, és ez az eredmény bizonyára a leányok iskoláztatásának is köszönhető. A Debreceni Egyháztanács (a városi vezetőket is tömörítő presbitérium) 1749-ben jelentette meg *A' Szent Írásnak épületes és idvességes olvasására oktató Tanács-adás* című kiadványt, amelynek előszava arról tudósít, hogy „*vagynak mi közöttünk ... szép számmal, mind Férfiak, mind Asszonyok ... a Szent Írásnak magánosan-való Olvasásában-is eléggé szorgalmatosok, találtnak olyanok-is, a kik az egész Bibliát renddel által s meg által olvassák.*”⁴³

Az összehasonlításhoz azt is mérlegelnünk kell, hogy a Debreceni Egyházmegye központja a maga országos vásáraival, kereskedésben, szállításban, bonyolult mesterségekben érdekelt lakosságával kivételes helyzetű, a többség számára az írni-olvasni tudás létfeltétel volt. Másrészt az 54 különböző jogállású, népességű és társadalmi összetételű református egyházközség (közülük 44 jobbágyfalu) közigazgatásilag három olyan megyéhez, Biharhoz, Szabolcshoz és Heveshez tartozott, amelyek össznépessége az 1870-es népszámlálás idején Vas megyénél jóval siralmasabb helyzetben volt! 1870-ben Bihar összlakosságának 59, Szabolcs 56, Heves 52,9 százaléka sem írni, sem olvasni nem tudott, Vas megyében ugyanez az arány csupán 34,96 százalék volt. A Debreceni Egyházmegye községeinek adatai száz évvel korábban is jelentősen eltérhettek az érintett megyék adataitól, mint ahogy több generáció múltán is változatlan az erősen katolikus népességű Moson és Sopron megyék Tóth István György által már a XVII–XVIII. század vonatkozásában is említett kitűnő helyzete: 1870-ben Mosonban 16,88, Sopronban 22 százalék az analfabéták aránya. A kimutatásban külön is szereplő városok között Debrecen az előzményeknek megfelelően, előkelő adattal szerepel: a sem írni, sem olvasni nem tudók aránya mindössze 20 százalék, miközben ez az arány, Budán 30, Brassóban 50, Szeged városában pedig 62 százalék volt!⁴⁴

A kérdés jelentőségét az adja, hogy az 1870-es népszámlálás volt az utolsó komoly adatgyűjtés, amelyben még nem érvényesült az Eötvös-féle népoktatási törvény hatása. Az utolsó olyan adatsorról van szó, amely az országos nivellálódás előtti helyzetet mutatja, azt az állapotot, amely a helyi értékrendből következik. Bizonyára létezik olyan szempont, amely más magyarázatot is adhat a Debreceni Egyházmegye kiemelkedő pozícióinak, én magam, kétszáz év neveléstörténeti dokumentumainak átvizsgálása során nem találtam annál alaposabb indokra, mint amit a XVIII. század közepétől igen éles hangnemben ismételtetnek a debreceni források: az iskolán múlik nemcsak a növendék evilági érvényesülése, de örök élete is, amelyre nézve a helyi iskolafenntartók mégiscsak a Szentírást tekintették irányadónak. Hivatalos dokumentumok szerint azok a presbitériumok, amelyek nem járnak el következetesen az alkalmatlan tanítókkal szemben, a „nyájukat farkasra bízó pásztorhoz” hasonlatosak, hanyagságukért „Isten ítélő széke előtt felelnek”. Alkalmatlannak pedig az a tanító minősült, akinek a növendéke tudatlanul és vallását nem ismerve hagyta el az iskolát.⁴⁵

Az eltérő vallási összetételű, kiemelkedő vagy éppen jóval gyengébb alfabetizációs sajátosságokat mutató magyarországi területek összehasonlításakor adódik egy aligha számszerűsíthető tanulság: amennyire ezt a társadalmi feltételek is lehetővé tették, az egyházak érvényesítették értékrendjüket. Tóth István György megemlíti, hogy a XVIII. századi dunántúli paraszti nyelvben „az olvasás egyet jelentett az imádkozással, e két szót gyakran szinonimaként használták.”⁴⁶ Amennyiben parasztember környezetében könyv volt, az protestáns vonatkozásban (kalendárium típusú olvasmányokat leszámítva) főként Biblia, énekeskönyv és kegyességi irodalom lehetett, katolikus közegben elsősorban imakönyv. Amint Táncsics 1815-ben megörökíti: „ami olvasnivalót faluhelyen kapni lehetett, azt én hosszú téli estéken mind elolvastam, s ezt az emberek nem olvasásnak, hanem imádkozásnak mondták.”⁴⁷ A református parasztság bibliás életmódjának egyik jellegzetes példáját Arany Jánostól ismerjük: „Őreg szüleimnek ... egyetlen fia lévén a háznál, velök együtt olvastam a Szent írást, ami, egyéb olvasmány nem léteben, szomjazó lelkem első teje vala.”⁴⁸ A folyamat irányáról szintén Arany János tanúskodik: „Olvass a nagyobbik, nem ügyelve másra / E fiúból pap lesz, akárki meglássa! / Legalább így szokta mondani az apjok, / Noha a fiú nem imádkozáson kapkod.” (Családi Kör).

Összegzés helyett

A keresztények Szentírása – szakrális rendeltetése révén is – központi szerepet játszott Európa szóbeli és írásbeli kultúrájában, egyik legfontosabb ösztönzője volt papok, szerzetesek és hívek életének, „írások” felé fordulásának. Mert igen gyakran a Bibliához fűződő szoros, személyes kapcsolat keltette fel az igényt, alapozta meg a világiak rendszeres olvasását az irodalom más műfajaiban is. Az európai kultúrkörben nincs még egy könyv, amelynek hatása a Bibliához volna mérhető. Az évszázados, folyamatos használat áthatotta a keresztény népek gondolkodását, nyelvét, a héber, görög, latin szövegek fogalmainak honosítása befolyásolta szemléletét. A nyelvtudomány bibliai szólások, közmondások, frazeológiai fordulatok százait tartja nyilván Magyarországon is, ahol más országokhoz

hasonlóan a bibliafordítások játszották a legfontosabb szerepet az egységes nyelvi normák, az irodalmi nyelv kialakításában. A korai bibliafordítások szinte minden országban együtt jártak a korai irodalomfejlődéssel. A transztextualitás és intertextualitás elmélete értelmében a Biblia a kezdetektől napjainkig kimeríthetetlen kincsesbányaként szolgált. Minden korban „protoszövegként”, ha úgy tetszik, „hipertextként” működött, új írások ezreinek létrejöttében játszott szerepet, irodalmárok végeérhetetlen sokaságát érintette, köztük világirodalmi jelentőségű alkotókat (mint Dante, Milton, Goethe és Madách) elődeik és utódaik tekintélyes generációival együtt. Műveltségünket olyan mélyen hatotta át a Szentírás, hogy egy-egy biblikus utalás a XIX. században még tömegméretekben volt alkalmas egy történelmi szituáció leírására vagy aktuális üzenetek célba juttatására, de a politikai marketing számára napjainkban is biztos pontokat kínál a kollektív tudattalan trezorjaiban. Így volt ez szerte az egész keresztény világban. Ha azonban igaz, hogy az európai kultúrának vannak bibliai gyökerei – akkor biblikusan szólva „*a fejsze ott van már a fák gyökerén*”. Ha „*a mítosz a közösségek számára az önismeret fő eszköze*,” akkor Európa szinte idegenként szembesül önmagával. Amit örökségéből megőrzött, jórészt azt is megszüntette. Az egyházak súlyos árat fizetettek azért, hogy a kereszténység államvallássá lett, mert egy szervezet, amely nem „*a jelenlegi gonosz világból*” való, nem igazodhat a világhoz.

A kereszténység hivatása napjainkban is változatlan. A Szentírás legrégebbi részei több mint háromezer évesek, mégis, ma is, milliók olvassák. Esetében tovább élnek az olvasás ókori, hangos, félhangos közösségi módozatai, némely egyházak szertartásaiban annak a világnak ősi sajátosságai is megmutatkoznak, amelyben szöveg és dallam hajdan elválaszthatatlan volt egymástól. A keresztény hívek a különféle „bibliaolvasó kalauzoknak” köszönhetően városok és falvak ezreiben hajolnak minden áldott nap ugyanazon bibliai részek fölé, egymástól távol, mégis közösségben. Ezek szerint a Szentírás magányos, csöndes olvasása is szöveg spirituális hálót. A földön 6500-ra becsülik a nyelvek és nyelvjárások számát, közülük már 2300 nyelven, a fontosabbakon kivétel nélkül olvasható a teljes vagy részleges Biblia. A 2007. december 31-éig feldolgozott adatok szerint 1168 Ó- vagy Újszövetség-fordítás van folyamatban.⁴⁹ Jó okunk van feltételezni, hogy a bibliaolvasás közösségi és egyéni tanulmányozásának szokása is fennmarad, aligha jár kockázattal annak megjövendölése, hogy ameddig ember él a földön, a Bibliának lesz olvasója. A kereszténységnek magától Jézustól van ígérete: „*Ahol ketten-hárman összegyűlnek az én nevemben: ott vagyok közöttük*”.

JEGYZETEK

- 1 Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma. Harmadik, átdolgozott kiadás. 1. köt. Bp., 1997. 27. p.
- 2 Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma. Harmadik, átdolgozott kiadás. 2. köt. Bp., 1999. 425–430. p.
- 3 Zvara Edina: „Az keresztény olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból. Bp., Balassi Kiadó, 2003. 153. p. Gönci György debreceni prédikátor sorai Félegyházi Tamás Újszövetségének 1586-ban kelt előszavából.

- 4 A Biblia világa. Szerk., bev. Rapcsányi László. Bp., MRT Minerva, 1972. 269. p.
- 5 Saintvictori Hugó: „A Szentírás olvasásában követendő módszerről és rendszerről.” In: Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerk. Guglielmo Cavallo. Bp., Ballasi Kiadó, 2000. 116. p.
- 6 Várszegi Asztrik: Pannonhalma a magyar kultúrában. (<http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2008>) és Bánhegyi B. Miksa: Magyar bencés könyvtárak a középkorban. (http://www.bences.hu/z/paradisum/tan21_h.htm)
- 7 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 106. p.
- 8 Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. Bp., Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998. 55. p. és Stephen M. Miller–Robert V. Hubert: A Biblia története. Bp., 2004. 102. p.
- 9 Nemeskürty István: Magyar Biblia-fordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990. 133–143. p.
- 10 Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Pécs, Pécsi Szikra, 1985. 10. p.
- 11 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 99. p.
- 12 Zvara Edina i. m. 12. p.
- 13 Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. i. m. 118. és 210. p.
- 14 Idézi Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. Pécs, Pécsi Szikra, 1986. 32. p.
- 15 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 22–23. és 89–90. p.
- 16 Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. Bp., Ref. Zsinati Iroda Sajtóoszt., 1982. 12. p.
- 17 Miller–Hubert: i. m. 162. p.
- 18 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 241. p.
- 19 Borsa Gedeon: A magyar Biblia és a könyvnyomtatás a 16–17. században. = Theologiai Szemle, 1990/3. 160–161. p.
- 20 Péter Katalin: A Bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. = Századok, 1985/4. 1006–1027. p.
- 21 Zsindely Endre, Barcza József, Szigeti Jenő, Fabiny Tibor, Márkus Mihály és Fekete Csaba válaszait lásd: Theologiai Szemle, 1985/6. 335–347. p.
- 22 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 247. p.
- 23 Idézi Barcza József és Szigeti Jenő. = Theologiai Szemle, 1985/6. 341. p.
- 24 Zvara Edina: i. m. 177. p.
- 25 Czeglédi Sándor: A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben. In: Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Bp., Ref. Zsinati Iroda, 1990. 144. p.
- 26 Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Bp., Magyarországi Református Egyház, 1980. 72. p. és Monok István–Hapák József: A Bibliás Rákócziak. Bp., Kosuth, 2006. 20–21. és 98–99. p.
- 27 Pesti Gábor (Krakkó, 1536.) és Sylvester János Újtestamentuma, (Sárvár-Újsziget, 1541.) Lásd: Csapody Csaba: A Jordánszky-kódex. Bp., Helikon, 1984. 16. p.
- 28 G. Szabó Botond: A debreceni nyomdászat évszázadai. = Hitel, 1992/9. 26. p.
- 29 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 37. p.
- 30 Pál apostol Rómabeliekhez írott levele 10. fejezetének 17. verse.
- 31 Fabiny Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. i. m. 80. p. és 92. p.
- 32 Zvara Edina i. m. 222. p.
- 33 Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. i. m. 273. p.
- 34 Magyar katolikus Lexikon. Bp., Szent István Társulat, 1993. 825. p.
- 35 Kazinczy Ferenc levelezése. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1880. 1. köt. 395–396. p.
- 36 Gáborjáni Szabó Botond: A magyar tanítási nyelvre való áttérés a Debreceni Református Kollégiumban. = Debreceni Szemle, 2005/2. 271–280. p.
- 37 Báróczi Sándor: A védelmeztetett magyar nyelv. Bp., Magvető, 1984. 25. p.

- 38 G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában.” Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházker., 1996. 148. és 159. p.
- 39 Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. = Századok, 1995/4. 817. p.
- 40 Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Bp., MTA Történettud. Int., 1996. 51. p.
- 41 Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. = Századok, 1995/4. 822. p.
- 42 Rácz István: A Debreceni Egyházvidék 1785. évi iskolai összeírása. In: Hagyomány és történelem. Eger, EKF. Történettud. Int. 2000. 61–74. p.
- 43 Idézi Fekete Csaba: Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem. = Theologiai Szemle, 1985/6. 347. p.
- 44 A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871. 221–222. p.
- 45 G. Szabó Botond: A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”. i. m. 88–89. és 92., illetve 282–283. p.
- 46 Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században. = Századok, 1995/4. 834. p.
- 47 Uo. 835. p.
- 48 Pollák Miksa: Arany János és a Biblia. Bp., 1904. Idézet Arany Tompa Mihályhoz írott leveléből.
- 49 A Scripture Language Report 2007. United Bible Societies. 2008. alapján idézi Pecsuk Ottó: A bibliafordítás nemzetközi elmélete és gyakorlata napjainkban című kéziratában. (Közlés előtt.) Bp., 2008.

A VÁRADI BIBLIA VEREBEN!

2007. október 31-én a nyolcszáz lelkes Fejér megyei Vereb község református templomában ünnepélyes keretek között mutatták be a faluban egy évvel azelőtt föllelt XVII. századi Váradi Biblia restaurált példányát. Az értékes könyv – előzetes bejelentkezés alapján – megtekinthető.

Bővebb információk a www.vereb.hu honlapon találhatóak.

Érdeklődni és jelentkezni
Kerekes Erzsébet könyvtárosnál lehet
a 06 (22) 464-604-es vagy a 06-30-34-00-768-as
telefonszámon.